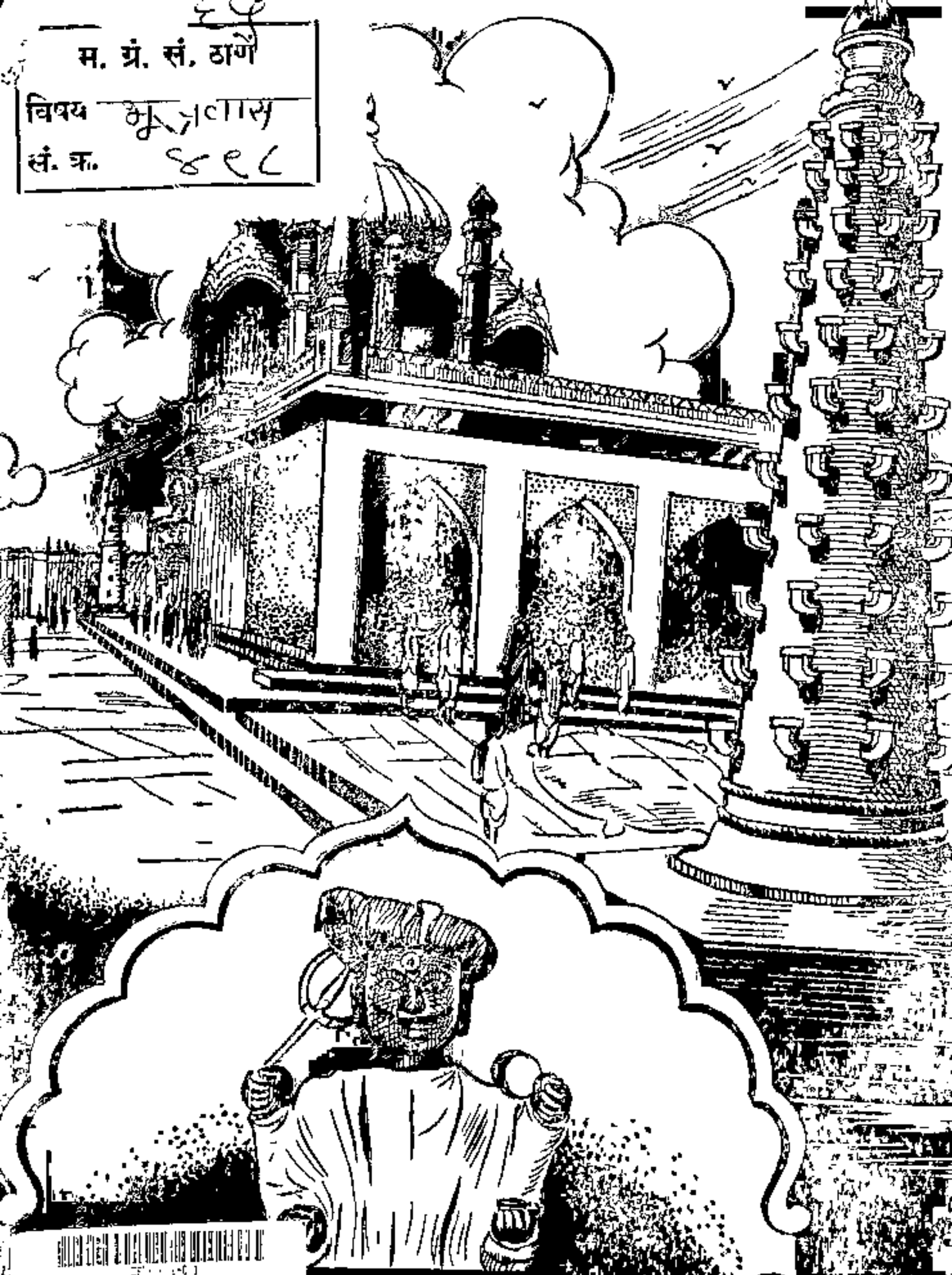

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय मूज्जास

सं. क्र. ४९८

REIBK-0015051

पुस्तकालय भांड

म ल्हा री मा तं ड

खं डो बा ची जे जु री

क्र. १२

७५९७२

२२/३/७९

४९८

पराठी प्रथम सत्रशाळ, ठाण. स्वतंत्र

पुस्तक ७५९७२

क्र. २२/३/७९

किंमत

६०

पैसे

REFBK-0015051

REFBK-0015051

वोरा अण्ड कंपनी पब्लिशर्स

प्रायव्हेट लिमिटेड, मुंबई २

सांस्कृतिक महाराष्ट्र संशोधन - माता

Handwritten signature or scribble at the bottom left corner.

Handwritten number '2221' at the bottom center.

© १९५८

बोरा अॅण्ड कंपनी
पब्लिशर्स प्रा. लि., मुंबई २

सांस्कृतिक महाराष्ट्र
दर्शन-माला : ५

आवृत्ति तिसरी

शके १८८७; सन १९६५

किंमत ६० पैसे

महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक
केंद्रांची ऐतिहासिक
पार्श्वभूमीवर रेखाटलेली
भावरम्य आणि बोलकी
शब्दचित्रे

प्रकाशक :

अ. ल. गाडगीळ
बोरा अॅण्ड कंपनी
पब्लिशर्स प्राय. लि. करिता
३ रा उड विडिंग,
काळवादेवी, मुंबई २

मुद्रक

जयंत श्रीधर टिळक
केसरी मुद्रणालय,
५६८ नारायण पेठ, पुणे २

सांस्कृतिक महाराष्ट्र दर्शन

महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक केंद्रांची भाव-
रम्य आणि बोलकी शब्दचित्रे. तेथील
सर्व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी; त्या त्या
स्थानातील महत्त्वाच्या मूर्तींची, स्थळांची
सुरेख विश्वसनीय चित्रे; तेथे जाण्याचे
रस्ते, तेथील उत्सव, दर दिवशीचे
कार्यक्रम यांची माहिती देणारी मार्ग-
दर्शक पुस्तके

या पुस्तकातील भावना फुलविणारा
इतिहास आणि डोळसपणा देणारी
माहिती वाचून महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक
दर्शनाचे समाधान अवश्य लाभेल

- मोठा, जाड टाइप; सोपी भाषा,
आकर्षक माडणी
- हीं पुस्तके म्हणजे घरबसल्या महा-
राष्ट्रातील तीर्थ-यात्रा आणि सतदर्शन,
भाविक यात्रेकरूंना आणि चिकित्सक
प्रवाश्यांनाहि मार्गदर्शक शालेय
सांस्कृतिक कार्यक्रमांना अति उपयुक्त.
- डायरेक्टर ऑफ एज्युकेशन मुंबई-
राज्य-कडून शालेय ग्रंथालयांसाठी
शिफारस.
- लोकशिक्षण समिति, महाराष्ट्र विभाग
यांच्याकडून प्रौढ साक्षरांसाठी
पुरस्कृत.
- असिस्टंट क्यूरेटर ऑफ लायब्ररीज,
महाराष्ट्र विभाग यांनी सार्वजनिक
वाचनालयांकरिता विशेष शिफारस
केलेली.

१. महारीची जेजुरी

कामाच्या घाईत रस्त्यानें चाकळीं होतो. रस्त्याच्या कडेला मुलांची गर्दी जमली होती. डोक्यावर मोरांपसाची टोपी, अंगांत पायधोळ असा तांबडा अंगरखा, पायांत धुंगरें, एका हातांत चिपळ्या, खांद्याला झोळी अडकवलेली, तिला एक अलगूज लटकवलेलें. तो वासुदेव होता आणि तालावर नाचत आणि चिपळ्या वाजवीत सुरावर म्हणत होता :

दान पावलेंऽ दान पावलेंऽ

पंढरीच्या विठलाला दान पावलेंऽ

जेजुरीच्या खंडोबाला दान पावलेंऽ

वासुदेवाचे ते सुरांत बोललेले शब्द कानांवर पडले आणि पुढें पडलेलीं माझीं पावलें थवकलीं. मनांत विचार आला : महाराष्ट्रांत अनक देवस्थानें आहेत, त्यापैकीं पंढरीचा विठोबा आणि जेजुरीचा खंडोबा यांची मोहिनी लोकांच्या मनावर फार मोठ्या प्रमाणावर आहे. या दैवतांची भक्ति लक्षावधि लोक करतात. पंढरी आणि

जेजुरी ही बहुजनसमाजाची तीर्थक्षेत्रे आहेत. दरसाल हजारों भक्त पंढरीची वारी करतात, तसेच जेजुरीच्या यात्रेला जातात. असे आहे तरी काय या ठिकाणी ? या खंडोवाने लोकांकरिता केले तरी काय ? देवतांसंबंधी जुन्या दंतकथा कितीतरी असतात; पण त्या भाकडकथा चिकित्सक मनाला पटत नाहीत. पण ज्या अर्थी पिढ्यान्पिढ्या शेंकडों लोक खंडोवाचे गुण गातात आणि जेजुरीची यात्रा करतात, त्या अर्थी तेथे कांहीतरी वैशिष्ट्य असलेच पाहिजे. शिवाय जेजुरीचा खंडोवा हे आमच्याहि घराण्याचे कुलदैवत. तव्हां मी जेजुरीला जायचे ठरविले.

चालतां चालतां मी बराच दूर गेलों होतों. ऊन झाले होते. घाम निथळत होता. इतक्यांत वाऱ्याची एक झुळूक आली. जणू तिने माझ्या जेजुरीला जाण्याच्या निश्चयाला संमति दिली.

जेजुरीला जायला मी रविवार निश्चित केला. पहांटे सहाला निघणाऱ्या एस. टी. च्या पंढरपूर बसने निघालों. जेजुरी हे क्षेत्र पुणे-पंढरपूर रस्त्यावर पुण्यापासून सुमारे चाळीस मैलांवर आहे. पुण्याहून निघालों की दिव्याचा घाट, घाट चढून गेलें की सोपान-देवांचे सासवड आणि सासवड मार्गे टाकले की आलेच जेजुरी क्षेत्र.

■ ■ ■

२. सोन्याची जेजुरी, गडाला नवलाख पायरी

मोटारीतून उतरण्याचा अवकाश, आमच्याभोंवतीं गर्दी जमली. “जय येळकोट मल्हार !” पिवळा भंडार लावलेला एक भक्त आमच्यापुढे आला. त्याने आमची विचारपूस केली. “काय ? गडावर चलणार ना ? का आधीं कडेपठारावर येतां ? कोणत्या गांवाहून आलां ? चला. आधीं घरीं चला. उतरायची सोय आहे.” त्याचा पट्टा चालूच होता. आम्ही गमतीने त्याच्याकडे पाहात होतो आणि पुढे चालत होतो.

बरोबर सोबतीला मित्र होते. म्हटले, “चला, आधीं गडावर जाऊं, देवाचे दर्शन घेऊं, मग पुढचं पुढं.” गांवांतल्या उंच-सखल रस्त्याने आम्ही चाललो होतो. उन्हाळ्यामुळे सगळीकडे रस्वरखीत वाटत होते. यात्रेचा दिवस नसल्यामुळे गांवांत सगळीकडे शुकशुकाट होता. वाटेत कांहीं शाळकरी मुले भेटलीं. त्यांच्याशी बोलत बोलत गडाच्या पायथ्याशीं आलो. दाराशीं बेल, फुले आणि दवणा घेतला.

पंढरीला तुळशी तसा जेजुरीला दवणा. विष्णूला तुळशी आवडतात, तसा खंडोवाला दवणा फार प्रिय आहे, असे म्हणतात. दवणा ही एक सुगंधी आणि औषधी वनस्पति आहे. खंडोवा हा वीरांचा देव. वीराला युद्ध प्रिय. युद्धांत चटकन् गुण देणारी वनौषधि म्हणून हा दवणा देवाला प्रिय झाला असेल.

भंडारा म्हणजे हळद. ही सुद्धां खंडोवाची आवडती वस्तु. हळदीचे औषधी गुण प्रसिद्ध आहेत; म्हणजे दवणा आणि हळद आवडणारा खंडोवा मोठा विचारी देव होता म्हणायचा !

आम्ही भंडार विकत घेतला आणि पायऱ्या चढूं लागलो. तुम्हीसुद्धां वर जातांना भंडार आणि खोबरे घेऊन चला. पण येथे

भंडार कागदांत नाहीं हं मिळायचा. अगदीं तुम्ही कागद दिलात तरीसुद्धां नाहीं. तेथें भंडार खोबऱ्याच्या वाटींत देण्याची पद्धत आहे.

पायथ्याशीं असलेल्या या नंदीला नमस्कार करा आणि चढा गडावर. हा भिकारी काय गाणें म्हणतो आहे ?

“ देवा तुझी सोन्याची जेजुरी,
गडाला नवलाख पायरी. ”

ऐकलेंत, देवाची जेजुरी सोन्याची आहे आणि तिला नऊ लाख पायऱ्या आहेत. सोन्याची जेजुरी आणि नवलाख पायरी हें काय बरें असावें ? पाहा, सगळीकडे कसें सोनेरी ऊन पडलें आहे. सगळीकडे जणूं देवाचा भंडार उधळला आहे. देवाचें गांव असलेली जेजुरी आपल्याला पवित्र वाटत असते. कधीं नव्हे तें घडतें म्हणून मौल्यवान् वाटतें. हा ‘ सोन्याची जेजुरी ’ याचा अर्थ असेल का ?

अबव ! किती प्रचंड पायऱ्या या ! किती मजबूत बांधणी ! चढायलाहि किती सुगम ! वाहवा !

मघांशी ऐकलेला गाण्याचा चरण आठवला. मन गुणगुणत होतें, चरण चालत होते, डोळे तें सुंदर दृश्य घेत होते. गडाला पायऱ्या तर आहेत सुमारे तीनशें पंचाऐशी.

“अहो, पायऱ्या नऊ लाख नाहीत, पण या मजबूत पायऱ्या बांधायला नऊ लाख चिरे लागले आहेत.” आमच्या-बरोबर चालणाऱ्या एका भक्तानें माहिती पुरवली आणि मग डोक्यांत प्रकाश पडला.

पायऱ्यांच्या दोन्ही बाजूंना दीपमाळांच्या रांगाच्या रागा आहेत. पायथ्यापासून वरपर्यंतच्या वाटेवर सुमारे साडेतीनशें दीपमाळा आहेत. लहानमोठ्या, ओबडधोवड, षोटीव घडणीच्या, किती तरी प्रकारच्या दीपमाळा आहेत या ! निरनिराळ्या भक्तांनी आपले नवस फेडण्यासाठी देवाच्या दारांत भक्तांना प्रकाश मिळावा, देवाचा मार्ग दिसावा म्हणून या दीपमाळा बांधल्या आहेत. या दीपमाळा म्हणजे जेजुरीचें वैशिष्ट्यच आहे म्हणाना. चढतां चढतां आपण चार टप्पे वर आलों. या निंबाच्या झाडा-खाली येथें काय आहे बरें ?

■ ■ ■

३. पिता-पुत्रांची भेट

येथें निंबाखाली या चबुतऱ्यावर हीं पावलें कुणाचीं व उमटलीं आहेत ? येथें एका अलौकिक पितापुत्रांची भेट झाली होती. सांगतांच तें सारें. शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्रांत आपल्या पराक्रमानें स्वराज्य संपादन करण्याला आरंभ केला होता. शहाजी राजे कर्नाटकांत होते, तरीसुद्धां आपल्या शूर पुत्राच्या पराक्रमाक

त्यांचें लक्ष होतेंच. आपल्या मनांतील गोष्ट आपला पुत्र प्रत्यक्षांत आणीत आहे, हें पाहून कुणा बापाचें मन आनंदित होणार नाही ? अशा या पराक्रमी पुत्राला डोळे भरून पाहावें असें त्यांना वाटणें अगदीं साहजिक होतें. शिवाजी राजांच्या भेटीची ओढ शहाजी राजांच्या मनाला भारी लागली. शहाजी राजांनीं आपण भेटिला येत आहोंत, अशी खबर शिवाजी महाराजांकडे धाडली आणि कर्नाटकांतून पुण्याच्या मार्गावर ते तुळजापुराकडे निघाले.

तुळजापुराला शहाजी राजांनीं देवीचें दर्शन घेतलें. देवीपुढें खूप सोने ठेवलें. मनोभावे देवीची प्रार्थना केली आणि आपल्या देशाची भरभराट मागितली.

तेथून शहाजी राजे निघाले, ते जेजुरीस आले. इकडून पुण्याहून शिवाजी राजे जेजुरीला सामोरे गेले. सुमारे बारा वर्षांनीं बापलेक भेटणार होते. पराक्रमी पुत्र पराक्रमी बापाला भेटणार होता. अशा वेळीं पाळायची एक रूढि आपल्याकडे आहे. बारा वर्षांनीं बापलेकांची भेट व्हायच्या वेळीं एका काश्याच्या पितळीत तूप ओततात. त्यांत दोघांनीं एकमेकांचें रूप पाहून भेट व्हायची अशी ती पद्धत आहे. त्याप्रमाणें खंडोबाच्या देवळाजवळ येथेंच काश्याची एक परात तुपानें भरली होती. तिच्यांत शहाजी राजांनीं शिवाजी राजांचें तोंड पाहिलें आणि शिवाजी महाराजांनीं आपल्या वडिलांचें तोंड पाहिलें. शिवाजी महाराजांनीं शहाजी राजांच्या पायांवर डोकें ठेवलें. शहाजी राजांनीं मोठ्या प्रेमानें त्यांना उठविलें. मग दोघेजण एकमेकांना कडकडून भेटले. दोघांच्या डोळ्यांतून प्रेमाच्या अश्रुधारा वाहूं लागल्या ! मग शिवाजी महाराजांनीं शहाजी राजांना येथून पालखीत बसवून नेलें. शहाजी राजे पालखीत बसले. शिवाजी महाराजांनीं मोठ्या आदरानें त्यांचे जोडे आपल्या हातीं घेतले आणि ते पालखीवरोबर पायीं चालूं लागले

(इ. स. १६६२). तीच ही जागा. त्याचेंच हें स्मारक. तो हा चवुतरा आणि तीं हीं धन्य पावलें !

४. बाणाई आणि तिचा पाठीराखा हेगडे प्रधान

चला आतां वर जाऊं या. येथून गडावर जायला दोन मार्ग फुटतात. उजवीकडील मार्ग बाणाईच्या देवळावरून जातो.

बाणाई ही खंडोबाची दुसरी बायको. शंकरांना दोन बायका. गंगा आणि गौरी. त्यांच्यांत नेहमीं भांडणें होत. तीं भांडणें जया नांवाची दासी सोडवीत असे. त्यामुळें जया सर्वांना आवडे; इतकी कीं अखेर गौरी आणि गंगा यांनीं तिला खुशीनें सवतपण दिलें आणि शंकरांच्या मल्लारि अवतारांत ती त्यांची बायको बनली. लहानपणीं बाणाईचा संभाळ धनगरांनीं केला होता म्हणून तिला धनगराची पोर म्हणतात. मल्लारीची दुसरी बायको म्हाळसा.

बाणाई मल्लारीची बायको होऊन आली तेव्हां मात्र म्हाळसेला तिचा सवतीमत्सर वाटला. मग मल्लारीच्या घरांत फार कटकटी वाढल्या. शेवटीं तडजोड झाली आणि बाणाईला गडाखालीं स्वतंत्र जागा मिळाली. गडावर देवळांत देवाशेजारीं म्हाळसा आणि गडाखालीं स्वतंत्र ठिकाणीं बाणाई. मल्लारीच्या कोणत्याहि स्थानीं बाणाईचें स्थान असें वाजूला असतें. मल्लारि देव दर रविवारीं बाणाईच्या भेटीसाठीं येथें येतो; बाकीचे दिवस म्हाळसेसह गडावर राहातो. बाणाईची मूर्तीहि केविलवाणी दिसली. बाणाईला शेळ्या आणि मेंढ्या प्रिय. तेव्हां खंडोबाचे भक्त तिला नवस बोलतात, आणि बाणाई नवसाला पावली कीं, शेळ्या-मेंढ्यांच्या दगडी प्रतिमा करून तिला वाहातात. बाणाईच्या देवळांत भक्तांनीं

वाहिलेल्या शेळ्या-मेंढ्यांच्या प्रतिमांची मोठीच गर्दी आहे. वाणाई-पर्यंतच घात्रेत मेंढीच्या मांसाचा नैवेद्य येतो.

हेगडे प्रधान

वाणाईच्या पाठीमागे हे बघितलेत का छोटे मंदिर? येथे हेगडे प्रधान व सरदार यांच्या उबड्या मूर्ति आहेत. वाणाईचे खंडोवाशी लग्न श्रावण शुद्ध पौर्णिमेला नळदुर्ग येथे लागले. लग्ना-

नंतर मल्लारीने बाणाईचा भाऊ हेमडे यास आपला प्रधान नेमलें.
नंतर तो मल्लागीवरोवर जेजुरीस आला. हें त्याचें स्थान.

■ ■ ■

९. सव्वा लाखाचा भुंगा

देवाच्या महाद्वाराजवळ गणपति, नंदी आणि मारुतीहि आहेत. आणि उजवीकडे हें काय बरें आहे ?

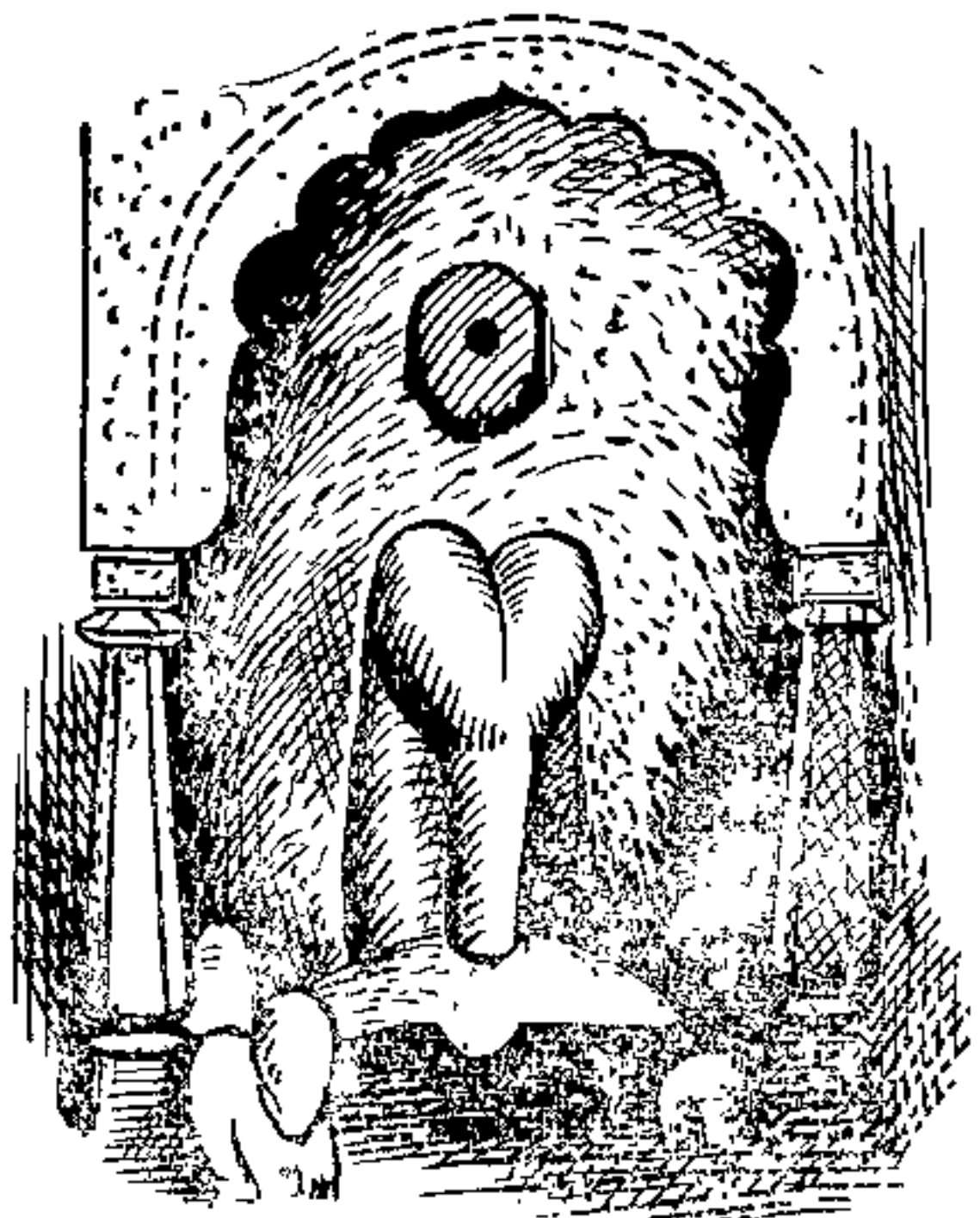
याचें नांव आहे — “ औरंगजेबाचा सव्वा लाखाचा भुंगा. ”

गडाच्या या भव्य तटाला हें एक लहानसें छिद्र आहे. याच छिद्रांतून पूर्वी एकदां लक्षावधि भुंगे घोंघावत बाहेर आले होते.

त्याचें असें झालें:

इ. स. १६८३
चा सुमार होता.
औरंगजेब साऱ्या
सैन्यानिशीं महारा-
ष्ट्रावर घाव घालीत
होता. हिंदूंचीं देवळें
पाडीत होता. सग-
ळीकडे हाहाकार
माजवात फिरत
होता. त्या वेळची
गोष्ट.

औरंगजेबां
भुलेश्वरावर धाड
घातली. तें देऊळ

सव्वा लाखाचा भुंगा

भ्रष्ट केलें मग त्याची नजर जेजुरीकडे वळली. जेजुरीनजीक त्याचा तळ पडला आणि त्याचे सरदार तुकड्या-तुकड्यांनी गडाला उपद्रव देत सुटले. गडावर मुसलमानांचा हल्ला आला. रखवालदार यशवंतराव ठार झाला. गडावरच्या लोकांनी महाद्वार बंद केलें. महाद्वार फोडायचें असा निश्चय मुसलमान सरदारांनी केला आणि सुरंग लावून तट उडवून देण्यासाठी त्यांनी पहारींनी छिद्र तयार केलें. त्यांत दारू ठासणार तोंच मोहोळ डिवचलें म्हणजे मधमाशा जश्या चवताळतात त्याप्रमाणें त्या छिद्रांतून टपोरे भुंगे बाहेर घायला सुरवात झाली. एक ना दोन ! हजारों, लाखों भुंगे बाहेर आले आणि त्या मुसलमान सैन्यांतल्या प्रत्येक शिपायावर ते भुंगे तुटून पडले. 'गड नको पण भुंगा आवर ?' अशी त्यांची स्थिति झाली. भुंग्यांच्या चाव्यांनी कांहीं मेले, कांहीं जखमी झाले, कांहीं हैराण झाले. पुढें सैन्य आणि मार्गें भुंगे असा पांच कोस पिच्छा पुरवला त्या भुंग्यांनी !

शेवटीं या कहराचें कारण काय अशी मुसलमानांनी चौकशी केली. मराठी सरदारांनी सांगितलें, "हें जेजुरीचें दैवत भारी कडक आहे. तुम्ही देवळें भ्रष्ट करतां त्यामुळें देव कोपला आहे. आमच्या या देवाचा कोप घालवण्यासाठी देवाला कांहीं दान कबूल करा. सव्वा लाख रुपये किमतीचा भुंगा देवाला अर्पण करा म्हणजे हें संकट टळेल !"

भुंग्यांच्या हाहाकारानें हैराण झालेल्या मुसलमानांनी औरंगजेबाकडून हें सारें करवून घेतलें आणि आपल्या मागचा भुंगा सोडवला. सव्वा लाख किमतीचा भुंगा देवाला अर्पण करून हात बांधून औरंगजेब आला, तें हें ठिकाण. याला तेव्हांपासून म्हणतात "सव्वा लाखाचा भुंगा !"

६. देवळाच्या आवारांत

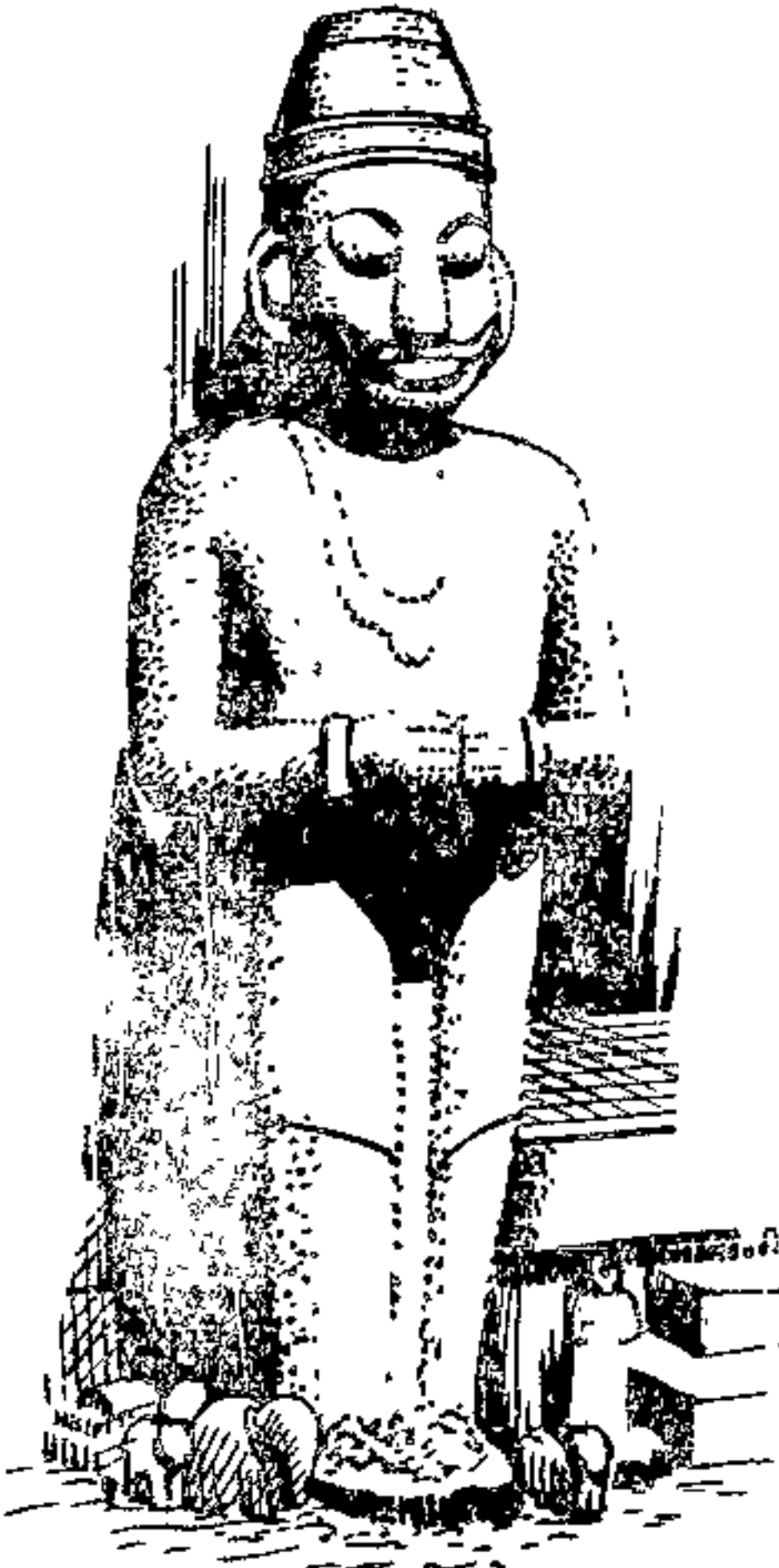
चला आतां या देवडींतून आत जाऊं या. किती उंच आहे हा तट बांधलेला आणि किती प्रचंड आहे हें आवार ! आंत गेल्याबरोबर हा प्रचंड पुतळा दिसतो तो पाहा. हा नऊ फूट उंच आहे. हाच तो मणि दैत्य. त्याची कथा अशी आहे :

फार पूर्वी मणि आणि मल्ल हे दोन दैत्यबंधु होते. त्यांनी मणिचूल पर्वताच्या आसपास राहणाऱ्या ऋषींना अतिशय त्रास दिला. तेव्हां ते ऋषि घाबरले आणि आपली मृगाजिनें सावरीत कैलासावरील शंकरांना शरण गेले. ऋषि म्हणाले, “ हे प्रभो, आमच्या आसपास राहणाऱ्या मणि आणि मल्ल या असुरांनी आणि त्यांच्या राक्षससैन्यांनी आमच्या यज्ञवेदी पाडल्या, आमचे आश्रम जाळले, यज्ञकुंडें उद्ध्वस्त केलीं. ऋषिपत्नी, ऋषिकुमार आणि समस्त जीवसृष्टि यांना झोडपून काढलें. म्हणून आम्ही तुला शरण आलों आहोंत; तेव्हां तूच या संकटापासून आम्हांला वांचव.”

शंकर आपल्या सैन्यासह मणि आणि मल्ल यांच्यावर चालून गेले. मणि आणि मल्ल भयानक आवेशानें शंकरांवर तुटून पडले. त्यांनी आपली सर्व शस्त्रास्त्रविद्या पणाला लावली. पण शेवटीं शंकरांचाच जय झाला. आपल्या पदाघातानें श्रीशंकरांनी मणीस नमविलें आणि मल्लाचा वध केला.

मरणकाळीं मल्ल दैत्याची बुद्धि पालटली. त्याच्या मनांतला वैरभाव नाहीसा होऊन तेथें भक्तिभाव उत्पन्न झाला. त्यानें शंकरांना शरण येऊन वर मागितला, ‘ देवा, आपला पाय असाच माझ्या मार्यां असूं द्यावा आणि माझे नांव आपल्याशीं निगडित व्हावें. ’ तेव्हांपासून शंकराला मल्लारि (मल्ल + अरि) म्हणूं लागले. मल्लारीचा ‘मल्हारी’ झाला. तोच हा मल्हारी किंवा खंडोवा. अशा

प्रकारें मल्ल दैत्य मारला गेला आणि मणि दैत्य शरण येऊन देवापुढें कायमचा उभा राहिला. त्याच मणिदैत्याचा हा पुतळा.

मणि दैत्याचा पुतळा

चला आतां पुढें. हें प्रचंड कांसव पाहा. याचा घेर २९ फूट आहे. हें प्रचंड दगडी कांसव पितळी पत्थानें मढविलेलें आहे. पण हें एवढें प्रचंड कांसव देवळांत कशाला ? कांहीं जण म्हणतात, देवापुढें जातांना ताठ मानेनें न जातां नसून होऊन कांसवा-प्रमाणें डोकें आंत घेऊन देवाला शरण जावें, हा संदेश देण्यासाठींच देवासमोर कांसव असतें.

इतिहास संशोधक त्याची व्युत्पत्ति पुढील-प्रमाणें सांगतात. देवाचे दोन भोग असतात. एक अंग-भोग आणि दुसरा रंग-भोग. देवाच्या अंगा-

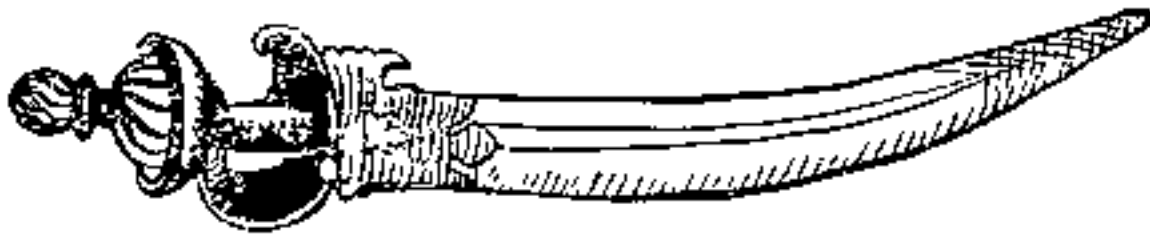
ला चंदनाची उटि लावणें, देवाची दहीभातानें पूजा वांधणें हे देवाचे अंगभोग होत. देवापुढें कीर्तन करणें, गाणें, नाचणें हे देवाचे रंगभोग होत. ही देवाची सेवा देवापुढें एका विशिष्ट शिलेवर उभें राहून करतात. या शिलेला रंगशिला असें म्हणतात.

मल्हारी मार्तंडाच्या गाभाऱ्यांत

या रंगशिलेचेंच रूपांतर कांहीं काळानें पुढें देवापुढील कांसवांत झालें.

देवळाच्या पुढे चार प्रचंड दीपमाळा आहेत. उत्सवाच्या वेळीं या दीपमाळांवर असंख्य दिवे लावतात. हे समोर मल्लारि मार्तंडाचे देऊळ. मंदिराच्या आंतला गाभारा इ. स. १३८१ च्या सुमारास वीरपाळ वीरमल्ल याने बांधला. पुढील सदर आणि भोंवतालचा कोट इ. स. १६३४ च्या सुमारास खटाव येथील राघो बंवाजीने बांधला.

आतां आपण देवळाच्या आंत जाऊं या. डावीकडल्या देवडीत थोडी नजर टाका. हे पाहिलेंत का नीट ! हा खंडोबाचा प्रसिद्ध खंडा. खंडा म्हणजे खड्ग. जरा हात लावून पाहा. किती जड आहे हे खड्ग. चार फूट लांब, साडे चार इंच रुंद आणि चाळीस शेर वजनाची ही अजस्र तलवार कोणाची ? आणि ती येथे कां बरे ठेवली आहे ? हेंच तें कालखड्ग. याच खड्गाने मल्लारिमार्तंडाने मणि आणि मल्ल यांचा पराभव केला. आतां हे प्रचंड खड्ग येथे कोपण्यांत विश्रांति घेत पडले आहे.

आंत सभामंडपांत चला. डावीकडे उजवीकडे पाहिलेंत का ? हे प्रचंड दगडी घोडे पाहा. या उजवीकडच्या घोड्यावर स्वतः मल्लारिमार्तंड स्वार झालेले आहेत आणि डावीकडचा घोडा पाठीवर जीन घालून मोकळाच उभा आहे. म्हाळसेने आपल्यावर स्वार व्हावे म्हणून तर हा उभा नाही ना !

आतां गाभान्यांत जाऊं या. गाभान्यांत चौकोनी मेघडंबरी असून तिच्या खाली चौकोनांत खंडोबा आणि म्हाळसा यांची स्वयंभू लिंगे आहेत. त्यांवर रुपेरी आच्छादने घालून वर मुखवटे बसवतात. चौकोनाच्या डाव्या बाजूला बाहेर बाणाईचे स्वयंभू लिंग आहे. मात्र हे स्वयंभू लिंग बाजूला आहे. त्यावरहि आच्छा-

दन व मुखवटा घालतात. या स्वयंभू लिंगांच्या मार्गे खंडोबा आणि म्हाळसा यांच्या उभ्या मूर्तीचे तीन जोड आहेत. दोन चांदीचे आणि तिसरा पितळी किंवा नीरस सोन्याचा आहे.

गाभाऱ्यांतील खंडोबाची मूर्ति

मूर्तीच्या हातांत त्रिशूळ, डमरू, खड्ग आणि परळ (पाणी पिण्याचे भांडे) अशा चार वस्तू आहेत. म्हाळसेच्या उजव्या हातांत कमलकलिका असून डाव्या हाताची गजहस्तमुद्रा आहे. म्हाळसाकांत म्हणजे शंकराचा अवतार. त्याच्या कानांत खरी म्हणजे सर्पकुंडले पाहिजेत, पण येथे मकरकुंडलेच आहेत. मूर्तीच्या पहिल्या जोडा-

मागे वजन तोळे १५६१॥ असे लिहिले आहे. दुसऱ्या जोडाच्या मागे रुप्याची पाटी आहे. हा दुसरा जोड सातारच्या छत्रपतींच्या वंशजांनी अर्पण केलेला असावा. तिसऱ्या जोडाच्या मागे पुढील लेख आहे :

॥ श्री शंकर श्री ॥

श्री मालोजी भोसल्याचे उदरजलनिधि शाहशीताशु झाला
तद्गर्भी यैक राजा तनयवर तिवे त्यास दीपांबिकेला ॥
शाह क्षमापः शरीफावनिपसुगुण तुक्कोजि भूपार्कवशी
खंडेराया स्वदेशा शरभनृपवरें स्थापिलें जेजुरीशीं ॥ १ ॥

यावरून हा तिसरा जोड व्यंकोजीपासूनचे राजे तंजावरास होते त्यांच्या वंशातील शरीफजी अथवा शरफोजी याने इ. स. १७११ ते १७२७ या काळांत जेजुरीला दिला असावा. इतिहाससंशोधकांच्या मताप्रमाणे या मूर्ति गेल्या दोनतीनशे वर्षांतील असाव्यात.

या धातूच्या मूर्तीच्या मागे एका रुंद कोनाड्यांत आसनमांडी घातलेली खंडोवाची काळ्या पाषणाची चतुर्भुज मूर्ति आहे. मूर्तीच्या एका हातांत त्रिशूल, दुसऱ्या हातांत डमरू, तिसऱ्या हातांत परळ आणि चौथ्या हातांत खड्ग आहे. यांपैकी परळ हे मूर्तीच्या अंगचेच आहे. त्रिशूल, डमरू आणि खड्ग या वस्तुसुट्या आहेत. त्यांपैकी खड्ग हसवल्यामुळे तो हात सध्यां रिकामाच आहे. खंडोवाच्या दगडी बैठकीवर सूक्ष्म आणि डावीकडे जाणारा घोडा काढला आहे. खंडोवाच्या दोन्ही अंगांना दोन दगडी पुतळे असून त्यांना 'जोगेश्वरी' म्हणतात. दगडी मूर्ति मार्तंडभैरवाची आहे. खंडेरायाच्या मूर्तीच्या डोक्यावर शिंदेशाही पगडी असून अंगांत मोठा अंगरखा आहे.

हे वर पाहिलेंत का ? देवाचें सर्व सिंहासन, खांब, देवपाठ सारें कांहीं चांदीच्या पत्र्यांनीं मढविलें आहे. कोणी केला हा सर्व स्वर्च ?

इ. स. १७७३ मध्ये नारायणराव पेशव्यांचा खून झाला. तेव्हां बारभाईंनीं राघोबाविरुद्ध कारस्थान केलें. नारायणरावांची पत्नी गंगाबाई ही त्या वेळीं गरोदर होती. तिला जेजुरीच्या जवळच पुरंदरावर ठेवण्यांत आलें होतें. तिला मुलगा व्हावा म्हणून नाना फडणविसांनीं खंडेरायास नवस केला : “ देवा, बारभाईंच्या कारस्थानाला यश येऊं दे, गंगाबाईला मुलगा होऊं दे. तुला एक लाख रुपये वाहीन. ” देव पावला. गंगाबाईला मुलगा झाला. तेव्हां नाना फडणविसांनीं नवस फेडला. एक लाख रुपये देवाच्या कारणीं लावले. पंचवीस हजारांच्या देवाच्या चांदीच्या मूर्ति बनविल्या, दगडी मंडपी रुप्यानें मढविली आणि उरलेल्या रकमेत स्वयंभू लिंगांवरील कवच, सोन्याचे मुखवटे आणि इतर राजोपचारांची सामग्री केली.

ज्या मूर्तीच्या दर्शनासाठीं समाजांतल्या सर्व थरांतले लाखों लोक महाराष्ट्राच्या कोनाकोपऱ्यांतून डोंगर चढून येतात, आणि आपले माथे जेथें नमवितात, तीच ही खंडेरायाची मूर्ति. ‘ मल्लारि महात्म्यां षत तिचें वर्णन पुढीलप्रमाणें केलें आहे :

ध्यायेन्मल्लारिदेवं कनकगिरिनिभं म्हालसाभूषिताक ।

श्वेताश्व खड्गहस्त विबुधबुधगणैः सेव्यमानं कृतार्थैः ॥

युक्ताग्निं दैत्यमूर्ध्नि डमरुविलसितं नैशचूर्णाभिराम ।

नित्यं भक्तेषु तुष्ट श्वगणपरिवृत नित्यमोंकारगम्यम् ॥

खंडेरायाजवळ म्हाळसा बसलेली आहे, खंडेरायाचें वाहन पाठरा घोडा आहे, त्याच्या हातांत खड्ग आहे, दैत्याच्या डोक्यावर त्यानें पाय दिलेले आहेत, त्याच्या एका हातांत डमरु शोभत आहे,

त्याच्या सांगातीं कुत्रे आहेत, हळदीमुळें त्याचें शरीर शोभून दिसत आहे, शहाणे लोक त्याची सेवा करण्यात स्वतःला कृतार्थ मानतात, भक्तांवर ज्याची नित्य कृपा असते अशा त्या मल्हारिमातेडाचें नेहमीं ध्यान करावें

आपणहि या मल्हारिमातेडाला साष्टांग नमस्कार घालून प्रदक्षिणा करण्यास निघूं या.

■ ■ ■

७. प्रदक्षिणेच्या वाटेवर

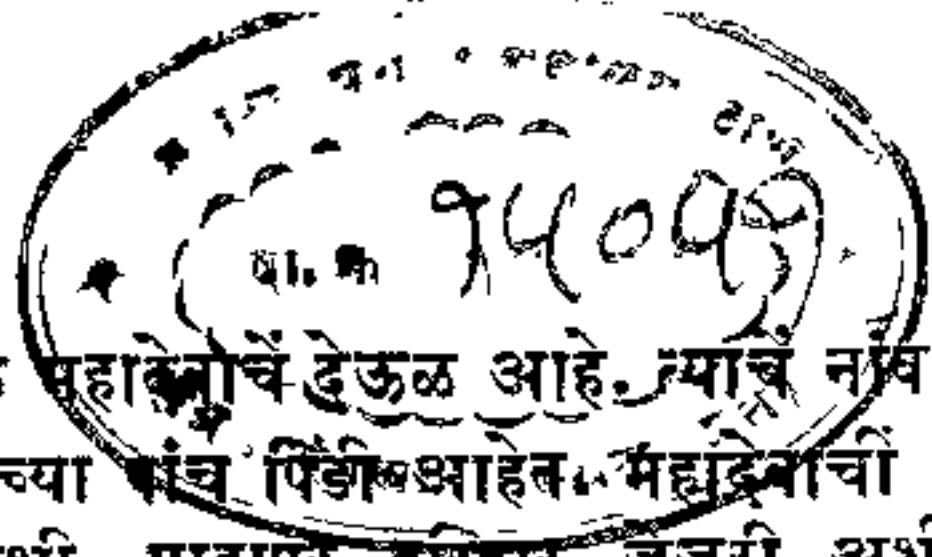
खंडोबाच्या मागील बाजूला ओवण्यांतून आणि स्वतंत्र छोट्या देवळांतून आणखी कांहीं देव आहेत. एका ठिकाणी तुळजाभवानी आहे. नंतर गणपति आहे. पुढें हें भंडारगृह. पाठीमागच्या बाजूला ही उमाजीची तालीम. ही जवळच येथें असलेली खिडकी पाहा. या खिडकीतून कडेपठारावरील खंडोबाच्या मूळच्या मंदिराचें दर्शन होतें.

घृतमारीची शिळा

ही येथली भव्य शिळा पाहा. ही महामारी किंवा घृतमारी आहे.

मणि-मल्ल राक्षसांचा वध करायला ज्या वेळीं शंकरांनीं अवतार घेतला त्या वेळीं त्यांनीं रागांनें जटा आपटल्या. तेव्हां ही महामारी उत्पन्न झाली. तिला तूप पाजलें तेव्हां ती घृतमारी झाली. तिनें मातेडभैरवाला युद्धांत खूप मदत केली. मग ती येथें शांत झाली आणि भव्य शिळा होऊन पडली, असें म्हणतात.

पुढें जवळच एक महादेवाचें देऊळ आहे. त्याच नांव पंच-
लिंगेश्वर. येथें महादेवाच्या पांच पिंडी आहेत. महादेवाची किंवा
भैरवाची नीलाद्रि, काशी, मातापूर, हरिद्वार, जजुरी अशीं जीं
पांच प्रसिद्ध तीर्थे आहेत, त्या सर्व ठिकाणांच्या दर्शनाचें पुण्य
येथें दर्शन घेतलें असतां मिळतें असें म्हणतात. पंचलिंगेश्वराच्या
देवळांत शिरतांना उजव्या बाजूला वर लेख आहे. त्यावरून हें
मंदिर इ. स. १७५५ मध्ये विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर यांनीं
बांधविलें असावें असें दिसतें.

मंदिराच्या उत्तरेकडील ही ओवरी पाहा. हा दसरा-दरवार.
येथें दसऱ्याच्या उत्सवांत देवासमोर कोलहाटी, मुरळ्या, बडशी,
गोंधळी वगैरे लोकांचें गायन व नृत्य होत असतें.

चला आतां वर जाऊं. देवाच्या समोरील पूर्वेकडील
ओवरीवर 'तळी भरण्याची' जागा आहे. तळी भरावयाची
म्हणजे, ताटांत किंवा ताम्हणांत खोबरें आणि भंडार घेतात,
देवाजी पूजा करतात. मग "खंडोबाचा येळकोट, सदानंदाचा
येळकोट" असा घोष करून त्रिवार तळी उचलतात, डोक्यावर
घेतात आणि खाली ठेवतात. मग भंडार व खोबरें देवाकडे तोंड
करून उधळावयाचें, वांटावयाचें आणि प्रसाद म्हणून थोडें
व्यावयाचें. तळी भरणें हा येथील क्षेत्रविधीच आहे म्हणाना.

इळा म्हणजे पृथ्वी आणि कोट म्हणजे पूर्णपात्र. येळकोट
याचा अर्थ 'देवा, भरपूर अन्न पिकूं दे; मी पूर्णपात्र दान देईन'
ही घोषणा करून देवाजवळ सुवत्ता मागावयाची असा आहे.

या तटावरून देवाकडे पाहात असतांना तो नंदीच्या डोक्यावर
चबुतरा दिसतो ना, तेथें एक लांकडी खांब उभा आहे. त्यावर तें
मोडकें चक्र कसलें आहे? तो आहे गाडी-बगाडाचा जीर्ण अवशेष.
गाडी-बगाड हा एक अघोरी प्रकार होता. पूर्वी लोक देवाला नवस

करीत - “ देवा माझी इच्छा पूर्ण होऊं दे. मी चंपाषष्ठीला तुझ्या-जवळ येऊन बगाड घेईन ” बगाड घेणें म्हणजे एका खांबाला एक गळ बांधायचा. तो आपल्या पाठीत खोचून घेऊन लोंबकळत गाडीच्या चाकाप्रमाणें फिरायचें. हें चालू असतांना रक्ताचा सडा पडे. हा अघोरी प्रकार पुढें इंग्रज सरकारनें कायद्यानें बंद केला.

■ ■ ■

८. गडाच्या आंवती-भोंवती

आपण ज्या तटावरून आतां हिंडत आहोंत, तो एके काळीं नादुरुस्त झालेला तट पुण्यश्लोक अहिल्यावाई होळकर यांनीं इ. सन १७४२ ते १७७७ या काळांत पुन्हां बांधला.

या उंच तटावरून आतां आपण भोंवतालचें सृष्टिसौंदर्य पाहूं. हा पश्चिमेकडे दूर डोंगरावर इंद्रकीलगिरी किंवा पुरंदर किल्ला. समुद्रसपाटीपासून ४४७२ फूट उंचीवर आहे. त्याचा घेर सुमारे चार मैलांचा आहे.

याच्या आसपासच्या डोंगरांच्या आश्रयानें उमाजी नाईक राहात होता. डोंगराच्या कडेकपाऱ्यांत राहून त्यानें इंग्रजी फौजेला जर्जर केलें. तो मोठा धाडसी वीर होता, श्रीमंतांचा कर्दनकाळ व गरिबांचा कनवाळू होता, मल्लारीचा निष्ठावान् भक्त होता. त्याची सोमवतीची जेजुरी-वारी कधीं चुकली नव्हती. इंग्रजांनीं फितुरीनें त्याला पकडलें आणि इ. स. १८३२ मध्ये फांशी दिलें

गडाच्या उत्तरेकडे ती हिरवीगार दाड झाडी दिसते ना तेथें आहे कन्हा नदी. कन्हा नदी म्हणजे जेजुरीची गंगाच. ती ब्रह्मागिरीपासून निघून पूर्वेकडे वाहाते. जेजुरीचा खंडोवादेव दर सोमवती अमा-वास्येला पालखीतून कन्हा नदीवर स्नानाला नेतात.

येथून जवळच कऱ्हा नदीच्या कांठीच दाट झाडींत मोरगांव आहे. तेथें गणपतीचें प्रसिद्ध देवस्थान आहे. आतां गडावरून दक्षिणेकडे जो भाग दिसतो ती जुनी जेजुरी. पूर्वी त्याचें जेजेवाडी असें नांव होतें. आतां तेथें फक्त पडके अवशेष आहेत. गडाच्या पूर्वेला जुन्या जेजुरीजवळ जो अष्टकोनी तलाव दिसतो तो शाहू-राजांनीं बांधलेला तलाव. तेंच 'मल्हारित्तिथि.' पूर्वी तेथें भरपूर पाणी होतें, पण आतां तो गाळानें भरून गेला आहे. तेथून गडावर येण्यास पायऱ्याहि बांधलेल्या दिसतात. हा गडाचा पूर्व दरवाजा. पण तो आतां बंद करण्यांत आला आहे.

गडाच्या पश्चिम दरवाजाजवळ पाण्याची वारव आहे. या पश्चिम दरवाजानेंच सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी दरोडेखोरांनीं मंदिरावर दरोडा घातला. अहमदनगरचा राघू भांगरे हा जबरदस्त कोळी असामी होता. तो एका जमादाराचा तरणाबांड पोरगा. त्यानें इंग्रजांविरुद्ध बंड पुकारलें. आपल्याभोंवतीं तरुण लोक गोळा केले. श्रीमंतांची लूटमार करायची आणि गरिबांना ती वांटून घायची असा त्याचा कित्ता होता. तो खंडोबाचा मोठा भक्त होता. तो गळ्यांत खंडोबाचा ताईत बांधी. पण त्यानें देवळांत सांचलेली संपत्ति लुटण्यासाठीं देवळावरच डाका घातला. राजेरजवाड्यांनीं वाहिलेले श्रीमंती अलंकार, देवाच्या चांदीच्या मूर्ति, औरंगजेबानें वाहिलेला तो सव्वा लाखाचा भुंगा असें सारें जडजवाहीर राघू भांगऱ्याच्या टोळीनें लुटून नेलें. पण देवाच्या जड जड मूर्ति त्यांना पळवून नेतां येईनात म्हणून त्यांनीं त्या शेतांत पुरून ठेवल्या. पुढें चारा वर्षांनीं बेलसरच्या एका शेतकऱ्याला नांगरतांना म्हाळसेची मूर्ति सांपडली; तेव्हां वाजत गाजत आणून लोकांनीं ती पुन्हां देवळांत बसविली.

आणखी असाच एक प्रसिद्ध दरोडा येथें सन १९४४ सालीं पडला. त्या वेळींहि दरोडेखोरांनीं देवाचा भांडारखाना फोडून देवाचा मौल्यवान ऐवज लांबविला.

पश्चिमेच्या बाजूला हा पाण्याचा तलाव दिसतो तो 'होळकर तलाव.' सुमारे पंधरा एकर जागेवर बांधलेला हा सुंदर तलाव सुमारे दोनशें वर्षांपूर्वी होळकरांनीं बांधला. यासाठीं त्या काळीं सुमारे अठरा लाख रुपये खर्च आला. या तलावानें जेजुरीला कायमचें जीवदान मिळालें आहे. त्या तलावाच्या कांठीं अहिल्या-बाईनें मल्हारगौतमेश्वराचें देऊळ बांधलें. मल्हारगौतमेश्वराच्या देवळांत शंकराची उत्कृष्ट पिंडी आहे. शंकराच्या पिंडीमागे श्रीमंत मल्हारराव होळकर, त्यांच्या मातोश्री आणि गौतमाबाई, द्वारकाबाई व वनाबाई या तीन बायका यांच्या मूर्ति आहेत. मल्हारगौतमेश्वरापुढील नंदी भव्य आणि प्रेक्षणीय आहे.

■ ■ ■

९. कडेपठारावर

आता आपण गडाच्या पश्चिम दरवाजानें खाली उतरूं आणि कडेपठारावर जाऊं. कडेपठार हें खंडेरायाचें वास्तव्याचें मूळ ठिकाण. तें जेजुरीच्या नैर्ऋत्येस सुमारे चार मैलांवर आठशें फूट उंचीवर आहे. रस्ता ओवडधोवड आणि टेकडीवरून गेलेला असा आहे.

उन्हाची वेळ आहे. सगळीकडे रस्वरस्वत आहे. टेकडीवर भोंवतालीं सावलीसाठीं झाडेसुद्धां दुर्मिळ आहेत. अंगांतून घाम निथळत आहे. जरा पाऊल उचला म्हणजे आपण लवकर पोहोंचूं.

हा भोंवतालचा जो उजाड प्रदेश आहे, त्याच ठिकाणीं फार पूर्वी ऋषिमुनींचे आश्रम होते. ते नदीकांठीं स्नानसंध्या करीत,

यज्ञयाग करीत, ईश्वराची उपासना करीत, डोंगरांतील कंदमुळांवर आपली उपजीविका चालवीत. त्यांच्या या तपस्वी जीवनांत मणि आणि मल्ल या दोन दैत्यबंधूनीं व्यत्यय आणला. ऋषिमुनींचा राक्षसांकडून होणारा संहार टाळण्यासाठीं कैलासनाथ शंकरानें या भागांत अवतार घेतला तो खंडोबा. कडेपठार ही त्याची मूळची जागा.

एके काळीं वृक्षलतांनीं समृद्ध असलेला हा प्रदेश आज इतका उजाड कां वरें झाला ? आजकालच्या कोणा राक्षसांनीं येथील सारी झाडी तोडून आपलें पोट जाळण्यासाठीं नेली कीं काय ? का पर्जन्यदैवत जो इंद्र त्यानें या भागावर अवकृपा केल्यामुळे येथल्या सर्व वन्य वनस्पती जळून गेल्या ?

विचाराच्या या तंद्रींत आम्ही अर्धा डोंगर चढून आलों. वाटेत आम्हांला भंडारा उधळल्यामुळे पिवळी झालेली खडकाळ जागा दिसली. बरोबरच्या मार्गदर्शक भक्तानें सांगितलें, “ या स्थळाला ‘योडेउड्डाण’ म्हणतात. ”

जुन्या काळची गोष्ट. सुपें गांवांतील खैरे पाटील यांच्या वंशांतील एक पुरुष खंडोबाचा मोठा भक्त होता. तो दर रविवारीं सुप्याहून निघायचा, वाटेत कऱ्हा नदींत स्नान करायचा आणि कडेपठारावर जाऊन खंडोबाचें दर्शन घ्यायचा. तेथें कडेपठारावर खंडेरायाचें मूळचें स्थान. त्याचा हा नियम कित्येक वर्षे चालू होता. म्हातारपण आलें, शरीर थकलें, तरी त्याचा हा नेम चालूच होता. एके दिवशीं कडेपठार चढत असतांना अर्ध्या वाटेवर उन्हाची तिरीप लागून त्याचे हातपाय लटपटले आणि तो खालीं पडला. “ देवा, थकलों मी आतां. आतां तुझें दर्शन मला कसं रे होणार ? ” असें तो देवाला काकुळतीनें विनवीत आहे तोंच पांढऱ्या शुभ्र अश्यावर आरूढ झालेली मल्लारिमार्तंडाची मूर्ति त्याच्यापुढें उभी राहिली. मल्लारि मार्तंड म्हणाले, “ माझ्या भक्ता, तुला इतकें लांब

राधा प्रथम लखनऊ, ठाण. १९५५

रघुसु ७५६६२

७२५ २२१३१७१

यायचा त्रास आतां नको. हा पाहा तुझ्यासाठीं मी गांवाजवळच्या छोट्या टेकडीवरच येऊन राहातो. ” खंडोबाच्या तोंडून हे शब्द बाहेर निघतात न निघतात तोंच देवाच्या घोड्यानं उड्डाण केलें आणि गांवाजवळची टेकडी गांठली. ज्या खडकावरून देवाच्या घोड्यानं उड्डाण केलें ती ही जागा — ‘ घोडेउड्डाण. ’

भक्त खैरे पाटील तेथून तडक जेजुरीच्या छोट्या टेकडीवर आला. तेथें त्याला म्हाळसा आणि मल्लारिमातीं यांची स्वयंभू लिंगें आढळलीं. त्याचा आनंद गगनांत मावेना. त्यानं जेजुरीतील गांवकऱ्यांना बोलावून घडलेली हकीकत सांगितली. लोकांना अतिशय आनंद झाला. खैरे पाटलाचें निमित्त घडलें आणि आपणां सर्वांची सोय झाली, असें लोकांनीं जाणलें. यानंतरच्या काळांत गडावरील देऊळ, दीपमाळ, पायऱ्या, तट वगैरे बांधकाम झालें.

घोडेउड्डाणाच्या जागेपासून आतां आपण कडेपठारावर जाऊं. पठारावर प्रथम छोटेंसें रामाचें देऊळ लागतें. तेथून पुढें खंडोबाचें देऊळ लागतें. देवळांत एकमेकांना लागून असलेली दोन स्वयंभू लिंगें आहेत. आणि त्यापासून सुमारें एक हात अंतरावर तिसरें लिंग आहे. जवळजवळ आहेत तीं मल्लारि आणि म्हाळसा यांची आणि थोडें बाजूला आहे तें बाणाईचें. जवळच खंडोबा आणि म्हाळसा यांच्या पितळी मूर्ति आहेत. मार्गे सुमारें तीन फूट उंच आणि पावणेदोन फूट रुंद अशी खंडेरायाची काळ्या पाषाणाची आसनमांडी घातलेली मूर्ति आहे. तिच्या बैठकीच्या डाव्या बाजूला मणि आणि मल्ल यांची मुंडकी दाखविली आहेत. मूर्तीला चार हात असून एका हातांत खड्ग, दुसऱ्या हातांत त्रिशूळ, तिसऱ्या हातांत डमरु आणि चौथ्या हातांत परळ अशा वस्तू आहेत. परळ मूर्तीच्या अंगचेंच आहे, खड्ग लोखंडी आहे, तर त्रिशूळ आणि डमरु पितळी आहेत. खंडेरायाच्या मूर्तीच्या डोक्या-

वर शिंदेशाही पगडी आणि अंगांत अंगरखा घालतात. मूर्तीच्या दोन्ही बाजूंना दोन उभ्या दगडी स्त्री-मूर्ति आहेत, त्यांना वाणाई आणि जोगेश्वरी म्हणतात.

कडेपठाराहून परत जातांना दोन डोंगरांच्या मध्ये एक छोटी दरी आहे. तेथे जानाईचे देऊळ आहे. गुढीपाडव्याच्या आदल्या दिवशीं जेजुरींतले लोक येथे जमतात. लहान लहान वाफे तयार करतात. त्यांत वेगवेगळीं धान्ये पेरतात. मग पाडव्याच्या दिवशीं तेथे पुन्हां येतात. गांवकऱ्यांच्या देखत पाटील वाफे उकरतो. या वेळीं ज्या धान्याचा मोड जोरदार निघेल ते धान्य यंदा जास्त पिकेल असा खंडोवाचा कौल मिळाला, असें म्हणतात. या चालीला 'गुढ्या काढणे' असें म्हणतात.

कडेपठारावरील मल्लारिमातींङाच्या मूळच्या स्थानाचे दर्शन घेतले म्हणजे जेजुरीची यात्रा पूर्ण झाली असें समजतात.

■ ■ ■

१० यात्रा आणि उत्सव

मल्लारिमातींङ ही सकाम भक्तीची देवता आहे. मनांतील इच्छा पूर्ण होण्यासाठी देवाला नवस करायचा, जेजुरीला खेडे घालायचे म्हणजे पुनःपुनः ठराविक दिवशीं दर्शनाला जायचे आणि इच्छा पूर्ण झाल्यावर नवस फेडायचा अशी पद्धत असते. पाण्याच्या वागरी आणून देवाला घालणे; तळी भरणे; दही-भाताची पूजा देवाला बांधणे; भरीत, रोडगा, पुरणपोळा इत्यादि अन्नपदार्थांचा नैवेद्य देवाला दाखविणे, ब्राह्मण, गुरव, देवाचे भक्त, यांना अन्नदान करणे; देवाला प्रदक्षिणा घालणे; वारी मागणे म्हणजे देवाच्या नांवाने भिक्षा मागणे; लंगर तोडणे, दीपमाळ बांधणे, पायरी बांधणे वगैरे अनेक प्रकारचे नवस असतात.

जेजुरीला चंपाषष्ठी, सोमवती अमावास्या, चैत्री, श्रावणी, पौषी आणि माघी या चार पौर्णिमा या वेळीं विशेष उत्सव होतात आणि यात्रा जमते.

चंपाषष्ठी हा महत्त्वाचा उत्सव. मार्गशीर्ष शुद्ध प्रतिपदेला षट वसतात. माळा, नंदादीप, फुलोरा, आरती वगैरे कार्यक्रम पांच दिवस होतो. पंचमीच्या दिवशी तैलोत्सव म्हणून एक कार्यक्रम असतो. पंचमीच्या रात्री गडावरून मोठा हंडा खाली गांवांतील चावडीत आणतात. तेथे लोक यथाशक्ति त्यांत तेल घालतात. मग तेलाने भरलेला तो हंडा वाजत गाजत गडावर देवळांत नेतात आणि हंड्यांतील तेल देवाला अर्पण करतात. या कार्यक्रमाला तैलोत्सव अथवा तेलवण असे म्हणतात. चंपाषष्ठीला कुळधर्माचा महानैवेद्य होतो. मग देवदर्शन, पालखी, कुस्त्या, शोभेचे दारूकाम वगैरे कार्यक्रम होतात.

यांखेरीज चार पौर्णिमांचे उत्सव असतात. चैत्री पौर्णिमेच्या दिवशी देवाने मणि-मळांना मारण्यासाठी मार्तंडभैरवाचा अवतार घेतला म्हणून उत्सव करतात. श्रावणी पौर्णिमेस मळारि आणि बाणाई यांचा विवाह नळदुर्ग येथे झाला त्याचे स्मरण म्हणून हा उत्सव करतात. पौषी पौर्णिमेला मळारि आणि म्हाळसा यांचा विवाह सातारा जिल्ह्यांतील पाली या गांवी झाला. पौषी पौर्णिमेचा उत्सव म्हणजे या लग्नाची आठवण होय. माघी पौर्णिमेला मळारीची पत्नी म्हाळसा हिचा जन्म नेवासे येथे झाला. माघी पौर्णिमेचा उत्सव म्हाळसेच्या जन्मदिवसाचा उत्सव. सोमवती अमावस्येला जेजुरीला मोठी जत्रा भरते. या दिवशी देव पालखीने कन्हा नदीवर स्नानाला जातात

जेजुरीचा दसरा मोठ्या थाटाचा असतो. रात्री गडावरून एक आणि कडेपठारावरून दुसरी अशा दोन पालख्या मोठ्या

थाटानें वाजतगाजत निघतात. पायथ्याशीं रमण्यांत दोन्ही पाल-
ख्यांची भेट होते. शोभेची दारू उडविली जाते. देवाच्या अंगावर
भंडार आणि खोवरें उधळलें जातें. रात्रभर जागरण, नाच, गाणीं
होतात. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं देवाचे पुजारी भक्तांना 'रोजमुरा'
वांटतात. रोजमुरा म्हणजे भंडारांत जोंधळ्यासारखें एखादें धान्य
मिसळून तें वांटतांत. तो प्रसाद म्हणजे हा रोजमुरा. तो भक्तलोक
आपापल्या घरीं आणून धान्याच्या कोठारांत टाकतात.

अशा प्रकारें निरनिराळ्या उत्सवाच्या वेळीं जेजुरी गांवांत
मोठी यात्रा भरते. आणि त्या यात्रेला समाजांतील सर्व थरांचे
लोक येतात.

११. वाघ्ये आणि मुरळ्या

खंडोबाच्या येथील भक्तांना वाघ्ये म्हणतात. त्यांच्या
गळ्यांत व्याघ्रचर्माची एक पिशवी व त्यांत भंडार भरलेला. तेव्हां
साहजिकच वाटतें कीं हे वाघ्ये आणि वाघ यांचा कांहींतरी संबंध
असेल. पण तसें कांहींच नाही. वाघाचा आणि यांचा काडीचा
संबंध नाही. कानडींत वग्गे म्हणजे भक्त असें म्हणतात. खंडोबा
हें दैवत कानडी मुलखांतहि आहे. त्याचे वग्गे हे भक्त. या वग्ग्यांचे
आपल्याकडे झाले वाघ्ये. हे वाघ्ये म्हणजे त्यांच्या आईबापांनीं
नवसानें मागून घेतलेले आणि त्यांनीं देवाला वाहिलेले मुलगे.
देवाच्या नांवानें यांनीं जगायचें—म्हणजे काय, तर भीक
मागायची. त्यांचा सारा जन्म असाच जायचा !

अशा नवस करणाऱ्यांत कांहींनीं मुली मागून घेतल्या.
त्यांनाहि देवांना वाहाण्यांत आलें. त्या झाल्या मुरळ्या ! त्यांचीं
लग्न देवाशीं लागत आणि मग त्याहि भीक मागत देवाच्या

नांवावर जगूं लागल्या. त्या तरी माणसेंच ना ? साऱ्या विकारांनीं घेरलेल्या. त्या अनाचाराच्या खाणी ठरल्या आणि अशा रीतीनें वाढ्ये आणि मुरळ्या यांचा अनाचार सर्वत्र सुरू झाला. शेवटीं कायद्याचा बडगा जेव्हां दाखवला गेला तेव्हां ही रुढि बंद पडली.

१२. असें हें मल्लारि दैवत

देवाचें दर्शन तर झालें. आतां माझ्या मनांत विचार आला. खंडोवाचें महत्त्व आपल्या महाराष्ट्रभर केवढें आहे. ह्या खंडोवाचीं नांवे तरी कितीतरी ! खंडोवा, खंडेराय, खंडेश्वर, मल्लारि, मार्तंड म्हाळसाकांत ! प्रत्येक नांवांत कांहींतरी कथा असणारच. कुणी म्हणतात, खंडोवा म्हणजे स्कंदोवा, म्हणजे स्कंद; पण हें पटत नाही. स्कंद म्हणजे कार्तिकेय; शंकराचा मुलगा. त्यानें जर लग्नच केले नाही, तर त्याला एक सोडून दोन बायका कुठल्या ? छे ! कांहींतरीच वाटते. खड्ग धारण करणारा म्हणून खड्गेश्वर, खंडेश्वर असेलहि. पूर्वी मल्ल नांवाचा दैत्य होता. त्याला याच दैवतानें ठार मारलें म्हणून त्याला मल्लारि असें नांव पडणें अगदीं बरोबर वाटते; नाही का ? तसेंच मल्लारीबरोबर मल्लारिमार्तंड म्हणतात. मार्तंड म्हणजे सूर्य. आपल्याकडे सूर्याच्या पूजेचें फार महत्त्व आहे. त्याचा या दैवताशीं संबंध असला पाहिजे; म्हणून मल्लारिमार्तंड जोडनांव पडलें अस वें. शिवाय या दैवताचे भक्तगण पाहा ना. तेथें तेलहंडा नेण्याची पद्धत आहे. कोणी म्हणतात तो तेल्यांचा देव आहे, कोणी म्हणतात तो वीरांचा देव आहे; त्याची एक बायको वाणाई ही धनगर आहे तेव्हां खंडोवा हा धनगरांचा देव आहे. मल्लारिमार्तंड हा महाराष्ट्रांतिल ब्राह्मणांचेंहि कुलदैवत आहे. एकूण काय ? महाराष्ट्रांतला हा एक लोकप्रिय देव आहे.

पण आणखी थोडा विचार केला तर असेंहि दिसते की, हा केवळ महाराष्ट्रांतलाच आहे असे नव्हे. कर्नाटकांतसुद्धां या देवाची भक्ति फार, या देवाचे माहात्म्य फार. मल्लारि म्हणजे — मल्ल यांचा शत्रु. असे सांगतात की, मल्लय म्हणजे पर्वतावर राहणारे पूर्वीचे राक्षस लोक. त्यांनी लोकांना त्रास दिला. त्यांना या देवाने ठार मारले. म्हणून तो मल्लयारि अथवा मल्लारि, असे तिकडे कर्नाटकांत म्हटले जाते. महाराष्ट्र व कर्नाटक यांमध्ये मल्लारीच्या भक्तांची परंपरा फार पूर्वीपासून चालत आलेली आहे.

केवळ कर्नाटक व महाराष्ट्र या दोन मोठ्या प्रांतांतील लोकांचे हे दैवत आहे, एवढेच नाही, मुसलमानसुद्धां या दैवताचे नांव आपल्या मुलास ठेवीत असत. सुमारे अडीचशे वर्षांपूर्वी याच दैवताला मुसलमान 'मल्लूखान' म्हणत आणि त्याचे दर्शन घेत. " कुठे जातां ? " " मल्लूखानाकडे ! " — म्हणजे मल्लारीकडे असे म्हटले जात असे. विजापूरच्या सुलतानाच्या एका राजपुत्राचेहि मल्लू असे नांव होते. अर्थात् मुसलमानाचा हा देव आहे असा अर्थ नव्हे; पण या देवाची लोकप्रियता केवढी मोठी होती, ते सांगावयाचे आहे.

महाराष्ट्रांत व कर्नाटकांत या लोकप्रिय देवाचे दर्शन अनेक ठिकाणी घडते. केवळ महाराष्ट्रांत पाहातां . जेजुरी, निमगांव (पुणे), पाली-पेंवर (उत्तर सातारा), नळदुर्ग, अजदूर (धारा-शीव), शेगूड (नगर), सातारें (औरंगाबाद); मालेगांव (नांदेड). आणि कर्नाटकांत : पैलारपूर पेंवर (बीदर); मंगसूळी (बेळगांव); मैलारलिंग (धारवाड); देवरगुट्ट किंवा गुडगुडुपूर (धारवाड); मैणमैलार (बेळगांव). कुठेहि जा ! मल्लारिमातेडाचे दर्शन घ्या ! आणि म्हणा " सदानंदाचा येळकोट, मल्लारि मातेडाचा येळकोट ! "

94049

खंडाबाधी आरती

पंचानन हयवाहन सुरभूषितलीळा ।

नानाकल्पित हादितदानव अलीळा ॥

मणिमहा मर्दनियां जो धूसर पिंवळा ।

करिं कंकण, वाशिगें, सुमनांच्या माळा ॥ १ ॥

जयदेव जयदेव जयजय मल्हारी । (हो राजा मल्हारी ।)

वारी दुर्जन वारी (तारी सज्जन तारी), निंदक अपहारी ॥ ज० ॥ ध्रु० ॥

सुरवर सैवर वर दे मज नाना देवा ।

नाना नामें गाइन, घडो तुझी सेवा ।

अगणित गुण गावया वाटतसे हेवा ।

फणिवर शिणला तेथें नरपामर केवा ॥ जयदेव० ॥ २ ॥

रघुवरनामस्मरणें शंकर हृदयीं नीवाला ।

तो हा मदनांतक अवतार झाला ॥

यालागीं आवडीं भावें वर्णीला ।

रामीरामदासा जिवलग भेटला ॥ जयदेव० ॥ ३ ॥

— समर्थ रामदास

REFBK-0015051

इतिहास-संशोधक श्री. ग. ह खरे यांनी जेजुरीविषयीची
भाहिती मोकळेपणानें दिल्याबद्दल मी त्याचा ऋणी आहे.

— लेखक

प्राण रामदास, भा. स्व. म. १

मार्ग ७५२७२ श्री. सु. दास

दि. २२/३/७९

महाराष्ट्रांतील सांस्कृतिक केन्द्रांची
ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवर रेखाटलेली
भावस्थ्य आणि बोलकें शब्दचित्रे

सुदर तें ध्यान	* १ *
पठरपूरचा पाडुरा	शं. रा. देवळे
जय जय रघुवीर समर्थ	* २ *
समर्थांचा सज्जनगड	अमरेन्द्र
ज्ञानोबा माउली	* ३ *
ज्ञानेश्वरांची भाळदी	: रा. चि. ढेरे
एका जनार्दनी	* ४ *
एकनाथाचें पैठण	: रा. चि. ढेरे
मल्हारी मातंड	* ५ *
जेजुरीचा खडोबा	शं. रा. देवळे
तुका झालासे कळस	* ६ *
तुकारामाचें देहू	: रा. चि. ढेरे

...अशीं आणखी किती तरी पुस्तके
आम्हीं आपल्या हातीं देणार आहोंत.
त्यापैकीं वरील सहाचा हा पहिला संच.

प्रत्येक पुस्तकाची किंमत ६० नये पैसे
सहा पुस्तकांची संच-पेटी : रुपये ३.६०

धोरा अॅण्ड कंपनी पब्लिशर्स प्रा. लि.
३, राउंड बिल्डिंग, काळबादेवी, मुंबई २.